

Др Радмила РАДИЋ*

ИСЕЉАВАЊЕ СТАНОВНИШТВА СА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОСТОРА СРЕДИНОМ ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА

Проблем исељавања становништва са простора некадашње југословенске државе није заокупљао потребну пажњу историографије, иако се ради о појави која је пратила комплетан историјски развој те државе. Тај процес је много старији од ове државне творевине, а наставио се на истом простору и после њеног нестанка. Узроци и облици исељавања мењали су се током протеклих стотинак и више година, једино је трајање појаве било континуирано до данашњих дана. Поред исељавања становништва у европске или прекоморске земље, недовољно је обрађен и проблем унутрашњих миграција и померања, што је такође стари процес чије појавне облике можемо пратити и као савременици. Овај рад представља покушај да се осветле само поједини сегменти процеса исељавања на основу грађе која до сада није била довољно позната истраживачима.

Непосредно после Другог светског рата са простора Југославије исељен је већи део немачке народносне мањине. Потом је после 1948, када је у Палестини проглашена држава Израел, почео процес исељавања Јевреја. У прве две алије отишло је више од половине јеврејског живља Југославије, а процењује се да се до 1951. у Израел иселило 7655 Јевреја.¹ Истовремено Југославију су напуштали, што из политичких што из економских разлога, и други припадници народа и народности. Према приближним проценама југословенских државних органа из шездесетих година, у иностранству је живело око 1,500.000 Југословена, од којих исељеника до Другог светског рата око 1,200.000, ратних емиграната (само код Међународног комитета за избеглице - ИПО, било је регистровано 125.000) и послератних илегално пребеглих и других лица око 150.000. У овај број није било урачунато око 200.000 лица исламске вероисповести,

* Аутор је виши научни сарадник у Институту за новију историју Србије, Београд.

¹ Радмила Радић, *Вером против вере. Држава и верске заједнице у Србији 1945-1953*, Београд 1995, 123 и 361.

која су се од 1875. до почетка шездесетих година иселила из БиХ, Санџака, Косова и Македоније на Средњи исток. У тај број такође нису били урачунати ни Украјинци који су се такође четрдесетих и педесетих година иселјавали из Југославије, али ни југословенски радници који су почетком шездесетих већ почели да одлазе на рад у иностранство, а којих је у то време било око 40.000. Највећи број иселјених лица живео је на простору САД, Канаде, Јужне Америке, Аустралије и Западне Европе.

Табела бр. 1 - Приближна процена броја југословенских иселјеника почетком шездесетих година у свету

Земља	Иселјеници	Ратни емигранти	Послератни емигранти	Свега:
САД	955.000	60.000	20.000	1.035.000
Канада	50.000	35.000	28.000	113.000
Аустралија	30.000	17.000	28.000	75.000
Аргентина	80.000	10.000	10.000	100.000
Чиле	29.000	500	500	30.000
Бразил	16.000	1.000	1.000	18.000
Лат. Америка - остале земље	10.000	1.000	1.000	12.000
Западна Европа	25.000	25.000	60.000	110.000
остале земље	5.000	500	1.500	7.000
Укупно:	1.200.00	150.000	150.000	1.500.000

Табела бр. 2 - Југословенски иселјеници у земљама Западне Европе

Немачка	6.000	9.000	22.000	37.000
Француска	12.000	3.000	17.000	32.000
В. Британија	500	9.000	2.500	12.000
Бенелукс	3.000	2.000	6.000	11.000
Аустрија	1.000	1.000	3.000	5.000
Италија	2.000	500	5.500	8.000
остале земље	500	500	4.000	5.000
Укупно:	25.000	25.000	60.000	110.000

По националном саставу највише је било Хрвата, око 900.000, потом Словенаца око 340.000, Срба око 200.000,² Македонаца око 50.000

² Током XIX века почело је масовније иселјавање у Америку, прво из Словеније и Далмације, а затим из Хрватске, Херцеговине, Црне Горе и Македоније. Почетком 20-тих година XX века постојале су процене о 700.000 иселјеника који су живели ван граница Краљевине СХС. Емигрирање Срба у САД почело је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XIX века. Најзначајнија карактеристика српске етничке групације у САД почетком века била је да је 61% свих Срба који су се до тада доселили потицао из етнички мешовитих крајева, а само 16% из Србије и 19% из Црне Горе. Мада је српска популација у областима које су раније биле под влашћу Аустро-Угарске износила 36,7% српске популације у Југославији 1921. године, проценат емиграната у САД из истих области 1910. био је скоро

и Црногораца 10.000.³ Исељеништво је припадало различитим категоријама, пре свега према времену када су напустили земљу. Прву категорију представљали су исељеници који су напустили земљу пре 1941. године. Они углавном нису поседовали југословенски пасош, напустили су земљу у већини из економских разлога, постепено су већ били денационализовани и утопљени у средину у којој су живели. У другој категорији били су бивши ратни заробљеници и интернирци који су после завршетка рата остали да живе у иностранству. Трећу категорију чинили су емигранти који су Југославију напустили при крају рата. Они су представљали тзв. политичку емиграцију која је бројала око 100.000 људи.

У четвртој категорији била је послератна емиграција, тј. лица која су илегално побегла из земље после 1946. године или су редовним путем отишла у иностранство и тамо остала. Таквих лица било је према приближним проценама око 150.000. Од 1945. до 1963. из Југославије је побегло и остало у иностранству око 112.000 лица, или просечно 6.500 годишње. Према проценама државних органа, у периоду од 1946. до 1955. из земље су илегално бежали углавном тзв. идеолошки непријатељи, из политичких разлога, негде око 50.000 лица. После 1955. земљу су илегално напуштали, како се у званичним документима наводи, криминалци, авантуристи и сл.⁴ У 70% случајева била су то лица испод 25 година старости. Политичка емиграција је радо прихватала таква лица, чинила им разне услуге и регрутовала их у своје редове.

Табела бр. 3 - Бексџива из Југославије
ради нејријателске
делатности⁵

1949.	1.432
1950.	1.590
1951.	2.436
1952.	2.455

четири пута већи од процента емиграната из Србије. Сличан тренд одржао се и у наредним годинама. У раздобљу између два светска рата знатно је опао број Срба емиграната у Америци, али и емиграната осталих националности. Од 1919. до 1923. вратило се 8.348 лица више него што се за то време иселило. Разлози су били бројни: стварање нове државе, рестриктивни усељенички закон, економска криза итд. Нови талас исељавања почео је после Другог светског рата, посебно у раздобљу од 1948. до 1965. године. Мада подаци нису потпуни претпоставља се да је шездесетих година само у САД било између 97.000 и 150.000 Срба емиграната. Ђуро Ј. Врга, Frank J. Fahey, *Changes and Socio-Religious Conflicts in an Ethnic Minority Group: The Serbian Orthodox Church in America*, San Francisco 1975, 19, 21, 23.

³ Архив Југославије, Савезна комисија за верске послове, 144-138-753. Иста документација постоји и у фонду Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ) у фасциклама бр. 492 и 493, према наводима Предрага Ј. Марковића, *Београд између Истјека и Запада 1948-1965*, Београд 1996, 256.

⁴ Према подацима државних органа у Паризу је почетком 60-тих година било просечно дневно у затворима око 2.000 Југословена због криминала. АЈ, СКВП, 144-138-753. Исте податке наводи др Предраг Ј. Марковић у књизи *Београд између Истјека и Запада 1948-1965*, Београд 1996, 243. Марковић се међутим позива на грађу која потиче из фонда ССРНЈ и Идеолошке комисије ЦК СКЈ.

⁵ Подаци су дати према документацији Одбора за унутрашњу политику СИВ-а од 25. 6. 1953. Као претежни мотиви лица која су покушавала да на недозвољен начин пређу државну границу, према константацијама Јавног тужилаштва ФНРЈ, наводе се: тежња за авантуризмом, родбинске везе у иностранству, жеља за лакшим и удобнијим животом и лакомисленост. АЈ, СИВ, 130-993-1503.

Пету категорију представљала су лица која су средином педесетих година тражила и добила отпуст из југословенског држављанства и трајно се иселила из Југославије. Такав случај је био са једним бројем припадника турске националности, посебно из Македоније, али и из осталих крајева земље, који су се преселили у Турску на основу тада постојећег међудржавног уговора. У ову категорију спадају и Украјинци који су у истом раздобљу у већем броју покушали да напусте земљу.

Шесту категорију чинили су југословенски радници запослени у иностранству, чији број почиње да расте почетком шездесетих година, да би од неколико десетих хиљада нарастао за двадесетак наредних година на неколико стотина хиљада.

Међу иселиленим лицима свих категорија највећи број их је потицао са територије Хрватске, Словеније и БиХ. Процентуално највећи број иселеника уопште потицао је са територије Хрватске, па су све друге југословенске републике имале заједно мањи број иселеника од ове републике. Највећи број Срба иселеника потицао је такође са територије Хрватске, и то претежно из Лике и са Баније. Од Срба пореклом из Србије највише их је пореклом било из Београда и околине и Војводине.

Југославија је помно пратила кретања међу иселеницима, озбиљно забринута због њиховог ангажовања које према њој није било нимало пријатељско. Средином 60-тих година у свету је било преко 190 емигрантских организација које су организовали југословенски иселеници, од чега је чак 135 било непријатељски настројено. Излазило је 136 емигрантских листова са укупним тиражом од око 900.000 примерака. У време кад је почела да развија политику несврстаности, па чак и пре тога, у време окретања према Западу, Југославија је озбиљно водила рачуна о својој слици у свету. Емигрантске организације су озбиљно угрожавале изградњу представе о посебном путу у социјализам, развоју самоуправљања и социјалистичке демократије у земљи. Поред напада на дипломатска и конзуларна представништва, демонстрација и атентата, много материјала западној штампи да о Југославији пише све најгоре, давали су управо бегунци из земље.

Током 1955. године побегло је преко државне границе или остало у иностранству укупно 3.850 лица. Бекства су углавном била оријентисана према Аустрији и Италији. Од 3.850 пребеглих, 2.630 лица било је испод 25 година старости. У току исте године спречена су 2.543 покушаја бекства. Од пограничних органа суседних земаља и без посебних међудржавних споразума, повраћено је 930 пребеглих лица (Италијани 498, Аустријанци 367, остали 65). Враћана су углавном лица без стручних квалификација и политички неодређена. Заједно са враћених 930 пребеглих лица, због покушаја бекства, извршеног бекства или саучесништва, суђено је укупно 2.738 лица.

Од 3.850 лица којима је успело бекство, 2.968 је илегално прешло границу, 818 је остало у иностранству са уредним путним исправама, а 66 лица су били морнари који су дезертирели са трговачких бродова. Највећи број лица побегао је у Аустрију 1.903, Италију 1.549, Грчку 239 лица, САД 73, Румунију 47, Албанију 11, Израел 6 итд.

Табела бр. 4 - Бекства из Југославије у току 1955. године

Укупно бежало:	6.588
Успела бекства	3.850
Неуспела бекства	2.738

Табела бр. 5 - Лица оспала у иностранству са пућним исправама издаћим од НР-а 1955. године

Словенија	Србија	Хрватска	БиХ	Македонија	Црна Гора	Укупно
553	177	49	24	12	3	818

Процентуално највише бекства у току 1955. било је са територије Словеније, 1.490 (Словенаца је побегло укупно 1.494 са целе територије Југославије), потом из Хрватске 1.200 (Хрвата је побегло 1.283), Србије 660 (Срба је побегло 664), Македоније 300 итд. Углавном се радило о младим људима. Њих 147 имало је испод 15 година старости, а 2.630 испод 25 година старости. Највећи број пребеглих чинили су по занимању радници 2.145, земљорадници 509, службеници 273, ђаци 182, ученици у привреди 51, интелектуалци 40 итд. Разлози за бекство били су, према налазима државних органа, у највећем броју случајева, чак 1.993, авантуризам. Економски разлози наводе се у 675 случајева, док су остали бежали ради избегавања војне обавезе, издржавања казне и сл.

Државни органи су посебно третирали питања бекства из земље, а посебно питање могућности да се одобри исељавање једном броју лица са територије Далмације, Приморја, једног дела Лике и Македоније. На седници Одбора за унутрашњу политику СИБ-а, 18. 4. 1956, Светислав Стефановић је изјавио да бекства преко границе представљају политички проблем за Југославију, јер иностранна штампа те појаве користи за нападе. Он је додао да се током 1956. повећао број лица која су у иностранству остајала са редовним путним исправама, те да се због тога морају предузимати мере да што мање југословенских грађана остаје у иностранству, као и да их што мање бежи из земље. Стефановић је скренуо пажњу на чињеницу да је растао проценат оних који су остајали у иностранству са колективним пасошима током путовања која су организовали "Путник" или "Турист" (до 34%). "Турист" и "Путник" организују та путовања", наставио је Стефановић, "објављујући да излетнички воз одлази, рецимо, на сајам у Беч, одреде датум поласка и повратка и позивају да се интересенти упишу до одређеног рока. То некако иде на брзину, код Народне банке за сваког добију по 10 долара и за та путовања ваде колективни пасош код унутрашњих послова. Код вађења колективних исправа контрола је мања, немамо могућности да контролишемо као што контролишемо када се одлази са индивидуалним пасошима. Да не говоримо о томе да на Бечки сајам одлазе београдски мангупи и фрајери, који ни у Београду не гледају неку изложбу. У вези са одласком навијачког воза у Будимпешту на утакмицу која се игра 29. ов. месеца, имамо ситуацију да су се пријавиле за одлазак старице од 55 година и старци од 60 година. Главна је да су се они пријавили да иду навијачким возом, а ту нема никаквог критеријума, никакве контроле итд.

Друга је ствар како то изгледа када 'Путник' доведе те људе у Беч, у Милано, Рим и смести их по баркама и магацима, спавају на слами, по парковима, носе ракију и саламу и баве се недозвољеном продајом, проституцијом итд."⁶ На крају излагања он се заложио за либерализацију прописа око издавања пасоша (да се пасоши издају на 3 или 6 месеци) чиме би се "избили аргументи реакције из руку".

Друго питање разматрано на састанку тицало је исељавања људи из Далмације, Лике, Приморја и Македоније. Исељавање је у овим крајевима имало традицију дугу шездесетак година. Одлазило се у правцу САД, Канаде, Новог Зеланда. Према наведеним подацима, само између два рата из Југославије се иселило око 70.000 људи. После Другог светског рата па све до средине педесетих година није допуштано исељавање из ових крајева сем у изузетним случајевима, јер је постојала намера да се не дозволи поновно стварање економске емиграције. Касније су критеријуми ипак били ублажени, због великог притиска, прво за Корчулу и Макарску, а нешто касније и за Задар. Пуштани су и жене економских емиграната. Само са Корчуле је од 1945. до 1956. побегло 220 лица, а спречено је у бекству 345.⁷ Из Шибеника је 1955/6. побегло 71 лице, из Задра 220, из Макарске 18 лица итд. Из Македоније је од 1945. до 1956. побегло 1.300 лица. Државни органи су због тога решили да ублаже критеријуме за исељење, али је неслагање настало око питања да ли треба да се иде у правцу пуштања мушкараца а задржавања жена и деце у земљи.

Проблем се јавио и у погледу око 3.000 морнара који су чекали укрцавање на бродове. Југословенски државни органи нису дозвољавали запошљавање домаћих морнара на страним бродовима. С. Стефановић је на седници Одбора рекао како постоји заинтересованост страних компанија за запошљавање морнара из Југославије, али да југословенске власти држе са једне стране поморце без посла и стварају незадовољнике, иако им се пружа могућност да се запосле, а осим тога нови поморци су се школовали у домаћим школама тако да Југославија није била у опасности да у будућности оскудева у овим кадровима.

Један од закључака седнице од 18. 4. био је да се иде на либерализацију пасоша, али и да се поштри контрола рада путничких агенција и поставе неки услови које агенције морају испунити да би могле да организују туристичка путовања. Отворена је и расправа о могућностима да и одређене групе радника (на пр. грађевинаца) добију могућност за одлазак на рад у иностранству на одређено време.

Табела бр. 6 - *Прељед усјелих и сиречених бекстава у 1956. години*

⁶ АЈ, Савезно извршно веће, 130-992-1502.

⁷ Непуних двадесет година касније и даље је највећи проценат оних који су се одлучивали за одлазак на привремени рад у иностранству потицао из Далмације и Далматинске Загоре. На Корчули је 7,9% становника било на привременом раду у иностранству 1971. године. Савка Дапчевић Кучар, *'71 Хрвајски снови и стварности*, I-II, Загреб 1997, 229.

Укупно бежало из ФНРЈ:	15.684	Успела бекства:	9.684	Спречена бекства:	6.000
Од тога из:	7.521		4.198		3.323
НР Хрватске					
НР Словеније	6.481		4.644		1.837
НР Македоније	713		368		345
НР БиХ	692		301		391
НР Србије	205		131		74
НР Црне Горе	72		42		30

Према свим показатељима, проблем бекстава био је најакутнији у НР Хрватској и НР Словенији. Пребегла лица из ових република потицала су у почетку углавном из граничних срезова. У Словенији из Прекумурја и Мурске Соботе, Марибора, Горице, Сежане и Крања, значи углавном из Приморске или оних делова који су раније били у границама Италије. Ова лица су после бекства обично брзо добијала италијанско држављанство. У Прекумурју и Мурској Сobotи постојала је традиција одлазака у Аустрију на сезонски рад. Таква пракса постојала је и у НР Хрватској, у Далмацији и Истри. У НР Хрватској је 1953. било 500 бекстава, а потом 1954. већ 1.039, 1955. године 1.234 итд. За 1956. било је, међутим, карактеристично да су бекства обухватила и становништво унутрашњих срезова. У ове две републике најчешће су се за бекство одлучивала лица старости од 18 до 25 година (у НР Словенији 73,6% а у НР Хрватској 59,76%). Међу њима је било највише радника, већином неквалификованих, а потом незапослених и помораца. У Словенији је економски мотив био одлучујуће присутан у 85% случајева, а у Хрватској у 72%.

Вишак радне снаге која се пре Другог светског рата одливала са тих подручја на сезонске пољопривредне радове у Немачку и Француску одлазило је после рата на пољопривредна добра у Барањи, Бачкој и Банату, где нису били задовољни зарадом. Осим тога, Словеначко приморје је пре Другог светског рата давало Италији железничаре, шофере, кућне помоћнице, а бродоградиле у Трсту и Монфалконеу запошљавало је велики број радне снаге са тог подручја. После рата тако нешто није више било могуће. Проблем бекстава у овом подручју био је у сталном порасту. У Горици је број нелегалних одлазака преко границе током 1956. био већи за 397%, а у Копру за 326%. Територија бивше Зоне Б била је интересантна у погледу бежања и за младиће који су били пред војном обавезом. Од укупног броја позваних на одслужење војног рока, њих 476, скоро петина или 97 лица покушало је, а многи су и успели, да побегну у Трст. Проблем бекстава би био и већи да није било олакшица по Удинском споразуму, односно постојања малограничног саобраћаја. Од око 80.000 корисника на територији Копра, Буја и Горице, ову олакшицу је за бекство користило свега 759 лица. Проблем бекстава са тог подручја био је најтежи ван подручја примене споразума. На сектору Пивке, Козине и Илирске Бистрице није било куће из које није било некога у емиграцији.

Табела бр. 7 - Бексџива из
НР Словеније
у џоку 1956. године

Укупно пребеглих:	4.644
Од тога: у Аустрију	2.527
Италију	2.113
Мађарску	4

Од укупног броја лица која су побегла са територије НР Словеније током 1956. године, 87% било је испод 30 година старости. Као разлози за бекство наведени су: политички у 12 случајева, непријатељска пропаганда у 326 случајева, сродници у иностранству у 255 случајева, беспосленост 118, остали економски разлози 1.053, авантуризам 931, породични разлози - 198, војна обавеза 212, пред издржавањем казне 66, у току истраге 49, непознати разлози 1.146 итд. По националности највише је било Словенаца 4.575, потом Хрвата 46, Срба 13, Црногораца 4, БиХ - 2 итд. Спречених бекстава на границама Словеније у току 1956. било је 5.953. У Аустрију су покушала да побегну 3.584 лица а у Италију 2.369.

Од укупног броја лица која су покушала да изврше бекство 1956. године са територије НР Хрватске, радници су чинили 59,7%, 15,5% били су земљорадници, 2% поморци итд. У Словенији је, од 4.644 лица, било 80% радника, 5% ученика у привреди, 4% сељака и 8,7% осталих занимања. Велики број лица са територије Хрватске, нарочито из Задра, уопште није тражио пасоше, јер је наилазио на тешкоће приликом уласка у неке земље, као на пример у Америку. Чешће су се одлучивали на бекство преко мора, потом су се пријављивали као избеглице и остајали неко време у логорима, а затим су добијали пролаз у Аустралију, Нови Зеланд и сл. Пребегавања морским путем из Далмације показало се најуспешнијим (од 3.730 лица која су бежала пешке из НР Хрватске ухапшено је 1.992 или 54,4%, а од 1.669 лица која су бежала морским путем ухапшено је само 464 или 27,8%). Шест најјачих индустријских срезова НР Хрватске - Пула, Ријека, Задар, Шибеник, Загреб и Сплит - чинило је 73,9% свих покушаних и остварених бекстава из ове републике.

Посебну специфичност представљао је проблем бекства помораца. Постојале су две категорије. Једну су чинили они који су бежали са бродова и њих је био мањи број и другу они који су чекали дуже време на укрцавање. Југословенска бродска тонажа средином педесетих година била је мања од оне пре Другог светског рата, а плате на бродовима биле су далеко мање него на иностраним пловним објектима. За време Краљевине Југославије поморци су пловили на страним бродовима, а обнављање те традиције од априла 1956. није могло одмах да пружи резултате.

Табела бр. 8 - Бексџива из
НР Хрватске
у џоку 1956. године

Укупан број пребеглих	7.521
од тога успешних	4.198
спречених	3.323

У иностранству је са територије Хрватске остало и 312 лица са уредним путним исправама.

За припрему седнице Одбора за унутрашњу политику Извршног већа НР Хрватске која је одржана 24. 12. 1956. била је формирана у ЦК СКХ посебна комисија која је обишла срезове Дубровник и Пулу. Према извештају комисије на седници је констатовано да број бекстава преко границе нагло расте, због чега то представља и политички проблем. Мотиви бекства према закључцима седнице били су у 80% случајева економски. При оцењивању узрока ове појаве на седници је закључено да су они у првом реду били резултати слабости у раду локалних органа, што је потом доводило до економских тешкоћа. Економске тешкоће, закључено је, појављивале су се нарочито због тога што су се локални органи власти више оријентисали на бригу и тражење средстава за велике инвестиције, а нису предузимали никакве мере да би ускладили трошкове живота са месечним приходима радника. Наведени су подаци да је зарада млађег радника у Пули износила 8.000-9.000 динара, а за храну у менизи било је потребно одвојити 8.000 динара. Наведен је и податак да у првих 9 месеци 1956. преко 700 предузећа и привредних организација у Хрватској није исплатило редовно или потпуно зараде радницима.⁸

После разматрања проблема бекства, Одбор за унутрашњу политику НР Хрватске је био мишљења да свима који због економских прилика траже побољшање егзистенције одласком у иностранство треба омогућити да се иселе. Предложено је такође да СИБ размотри могућност да са појединим земљама уговори усељавање економске емиграције и запошљавање наших радника у иностранству.⁹

Из Македоније је од 1945. до 1956. побегло 1.300, а само у периоду од 1953. до 1956. око 800 лица. Од укупног броја бегунаца 75% чинили су пунолетни. Током 1954. из Македоније је побегло укупно 140 лица, а биле су спречене у том покушају 63 особе. Наредне године бекство су извршила 382 лица. Успело је да пребегне 207 лица, а било је спречено у покушају 175 лица. Највећи број бекстава извршен је на грчкој граници, 346 (бекстава према Грчкој није било у раздобљу од 1948. до 1950. услед грађанског рата и несрећених прилика у земљи). Овако велики број бекстава према Грчкој објашњавао се тежњом бегунаца да се у одређеном моменту пребаце на Запад. Избеглице су примане у грчки логор Лаврион, одакле су потом одлазиле у САД. Дозволе за одлазак у иностранство тражили су и чланови СК, војна лица, демобилисани официри итд. Крајем 1955. и почетком 1956. илегални прелазак границе почео је да представља озбиљан проблем, нарочито у ресанском срезу, битољском, а донекле и у струмичком и ђевђелијском. Бекства су вршена организовано, са претходним припремама и у групама. Током 1955. била су осуђена за бекство преко границе 72 лица, од којих условно 4, казном до шест месеци затвора њих 35, до годину дана 21 лице, а изнад године дана 12 лица. Државни органи су сматрали да су овакве казне благе и да нису у складу са прекршајем који је извршен. Критикована је и појава либерализма код граничних органа, смањења будности, неусклађеност рада

⁸ АЈ, СИБ, 130-993-1503.

⁹ Исто.

граничних јединица и милиције и сл.¹⁰

Највише бекстава било је у току 1955. са територије Доње Преспе у охридском срезу и у неким селима битољског среза. Укупно 156 лица. Ови крајеви иначе су били познати као печалбарски. У Доњој Преспи готово свака фамилија имала је некога у иностранству. У селу Љубојна, које је имало 230 домаћинстава, 138 домаћинстава је имало рођаке у иностранству. Охридски срез имао је национални доходак по глави становника 21.285 динара, а скопски на пр. 72.690 динара. У охридском срезу није до 1955. био подигнут ниједан значајнији привредни објекат, а претежно занимање становништва била је земљорадња.¹¹

Почетком и средином педесетих година дошло је до либерализације контаката са економском емиграцијом. Државни органи у Македонији имали су податке да је само у Доњу Преспу од 1947. до 1955. приспело око 70.000 долара и преко 700 пакета. Лични контакти са економским емигрантима такође су оживели, па је у току 1955. у НР Македонију дошло 88 економских емиграната, а само у Доњу Преспу последњих неколико година дошла су у посету 173 исељеника. Један од тих емиграната, Алексо Кондовски, посетио је августа 1955. нека села у ресанском крају и говорио становницима да је Македонска политичка организација (Ванчо Михајлов) заинтересована за македонске избеглице у Грчкој. Кондовски је посетио и грчки логор *Лаврион* и дао гаранцију за нека лица. После његовог одласка из земље уследила су масовна бекства. Избеглицама је у Грчкој помоћ пружала америчка верска организација УСЕП, која је давала гаранције свима који нису имали родбину у иностранству, вршила транспорт и прихват тих лица.

Табела бр. 9 - *Бекства из НР Македоније у току 1956. године*

Успела бекства	368
Од тога у: Грчку	350
Бугарску	6
Албанију	6
Италију	5
Аустрију	1

Од 90% лица која су побегла из Македоније била су испод 35 година старости. У 96% случајева били су у питању мушкарци, углавном радници и сељаци. По националности било је 307 Македонаца, 30 Турака, 26 Шиптара,¹² 3 Србина и 2 Хрвата. Спречено је било 345 бекстава.

У осталим републикама број бекстава током 1956. године био је знатно мањи. На одлуку појединаца да побегну из земље утицали су, као што је већ наведено, различити фактори: од економске ситуације у земљи, традиције исељавања, родбинских веза у иностранству, утицаја стране пропаганде, емиграције и економских исељеника и сл. Али свакако је изврстан утицај имала и близина границе, као и постојање устаљених канала којима се земља напуштала.

¹⁰ АЈ, СИБ, 130-92-1502.

¹¹ Исто.

¹² У документацији на којој је заснован овај текст користи се назив Шиптар, док назив Албанац улази много касније у званичну државну терминологију.

Табела бр. 10 - *Бексџива из
НР Црне Горе
у шоку 1956. године*

Укупан број пребеглих	42
од тога у: Албанију	24
Италију	17
Аустрију	1

Сва лица била су испод 30 година старости. По националном саставу било је 14 Црногораца, 9 албанских емиграната и 19 Шиптара. Спречено је 30 покушаја бекстава.

Табела бр. 11 - *Бексџива из
НР Србије
у шоку 1956. године*

Укупан број пребеглих	131
од тога у: Мађарску	43
Румунију	19
Бугарску	19
Албанију	50

Спречених бекстава било је 74, а од тог броја 5 лица је убијено. Више од 50% пребеглих били су земљорадници и радници (59+18).

У НР БиХ извршено је 301 успело бекство, од чега у Аустрију 187, Италију 114. Спречено је у покушају бекства 391 лице.¹³ По националности је било највише Хрвата (160) и Срба (86).

У једном извештају америчке амбасаде с почетка 1957. наведено је да је 1956. број молби за америчку визу порастао 23 пута, са око 200 месечно 1954. и 1955, на 4.611 сваког месеца 1956. године. У једном другом извештају истог порекла са краја 1957. као разлози за напуштање Југославије наводе се низак стандард, слабија погранична контрола, али и начин да се бекством искаже незадовољство стањем у земљи.¹⁴ Да је слаба погранична контрола била узрок повећаног броја бекстава сведоче и налази југословенских државних органа. Према тим подацима, рад граничних обезбеђења и граничних СУП-ова био је нејединствен. Технички су били лоше опремљени и углавном незаинтересовани за рад. Словенија је изградила посебну службу средњих граничних референата, који су обављали рад на повезивању информативне службе, координације са КНОЈ-ем и сл. Таква организација је примљена на саветовању републичких државних секретара, пренесена на конференцији одговорним референтима у републичким одељењима за странце и пограничну службу, али нигде сем у Словенији није спроведена у живот.

Почетком марта 1957. на седници Одбора за унутрашњу политику СИБ-а поново је разматрано питање бекства у иностранство и запошљавање југословенских грађана у другим земљама. Седници су присуствовали чланови Одбора: Александар Ранковић, Слободан Пенезић, Иван Крајачић, Страхил Гигов, Крсто Попивоца, Војо Биљановић, Стане Кавчић и Светислав Стефановић и представници одређених државних служби задужених за ресоре по појединим питањима која су на седници разматрана. На почетку састанка Александар Ранковић је изме-

¹³ АЈ, СИБ, 130-993-1503.

¹⁴ Предраг Ј. Марковић, н. д., 244.

ђу осталог рекао: "... Из материјала који сте добили сигурно сте запазили да су се бекства у 1956 години знатно повећала. У току прошле године било је око 15 хиљада покушаја бекства преко границе, од чега је спречено можда нешто око 4-5 хиљада, што значи да су остали успели да пребегну. Док су раније бежали највише из редова реакционарних елемената из политичких разлога, дотле за бекства у 1956 години, па и у 1955 години не би се могла дати таква карактеристика. У овим годинама узроци бекстава су у основи у економским разлозима. Ради тога, то је проблем којим треба да се позабавимо свестраније и да нађемо нека решења која би нам омогућила да или зауставимо та бекства или да приђемо неком либералнијем поступку код пуштања тих људи у иностранство". Ранковић је у наставку критиковао писање домаће штампе која је, према његовом мишљењу, писала хвалоспеве о иностранству и подстицала људе на бекство. Поменуо је и питање запошљавања југословенских грађана у иностранству на основи извесних међудржавних споразума. Проблем је, међутим, био у недовољној потражњи радне снаге у европским земљама.¹⁵

Иван Крајачић је у дискусији рекао да није довољно пажње посвећено Одбору исељеника, јер је однос према исељеницима био значајан и из политичких и из економских разлога. Они који су се враћали из иностранства доносили су своје пензије и Крајачић је сматрао да би требало предузети одређене мере да се што више ових људи привуче на повратак у Југославију. "Према грубим прорачунима од мировине и пакета добија се годишње око 400 до 500 милиона динара. Знамо да је стара Југославија покривала од исељеничких прихода свој дефицит."¹⁶

На седници је закључено да се приступи изради прописа за усељење и исељење, да се либералније приступа решавању појединачних молби за одлазак у иностранство у случајевима када се ради о чланови-

¹⁵ П. Ј. Марковић пише да се први пут о одласку радника у иностранство расправљало тек 1962. године, и то у оквиру ССРНЈ, што није тачно. О одласку радника расправља се као што се види много раније, и то у много вишим форумима и телима. П. Ј. Марковић, н. д., 258.

¹⁶ АЈ, СИВ, 130-993-1503. Предраг Ј. Марковић наводи да је 1954. економска корист од емиграције износила око 5 милиона долара, 1958. већ око 16 милиона долара, 1959. близу 25 милиона долара у новцу и 10,5 милиона у пакетима, а 1962. скоро 29 милиона долара. Износи су се односили само на девизне дознаке преко Народне банке Југославије. Предраг Ј. Марковић, н. д., 257.

Питање билансирања државног дефицита путем девизних дознака југословенских радника у иностранству отвориће се десетак година касније и бити један од кључних елемената у сукобу хрватског политичког руководства са централним органима у федерацији. Савка Дабчевић Кучар о томе каже: "Ту је пред цијелом јавношћу (мисли на Пленум ЦК СКХ из 1971) упозорено на хрватску девизну суфицитарност - Хрватској се девизе зарађене радом њезиних радника у иноземству одузимају за уклањање проблема других, а њезине тешкоће остају отворенима. И кад је потпуно отворено упозорено на то како се девизне дознаке исељеника и радника из иноземства једнострано прелијевају за билансирање државног дефицита, одлучно је затражено да се промијени мјесто трошења тих девиза по структури радника, односно њихова подријетла по републикама. Вратити девизни прилив из Београда у Загреб!" Савка Дабчевић Кучар, *'71 Хрватски снови и сиварносћ*, I-II, Загреб 1997, I/233.

ма породица, да се продуже рокови важења путних исправа, да се предузму мере на границама и боље координира рад унутрашњих послова и народне одбране и др.

Наредних година тренд исељавања из земље почео је постепено да опада али није сасвим престао. Мада је либерализација пасошког режима почела већ од 1961. године, укинуте улазно-излазне визе за Југословене и смањен број папира потребних за прелазак границе, проблем бекстава из земље није престао да постоји.¹⁷ Средином шездесетих година, тачније 1964, из земље је побегло 5.189 људи, а са пасошима је кренуло и није се вратило 3.399 лица. У првих шест месеци 1965. на оба наведена начина отишла су из земље 3.342 лица.¹⁸ Тада већ југословенски радници одлазе све масовније на рад ван граница земље уз благослов државних органа. Југословенском режиму није било лако да јавно призна свој неуспех по питању одлива радне снаге, али почетак економске и политичке кризе у земљи натерао га је на "флексибилност из нужде" и отварање југословенских граница у размерама непознатим у социјалистичким земљама.¹⁹ Средином 1968, према неким подацима, око 400.000 Југословена радило је ван земље, а у наредним годинама тај број се повећавао. Према истим подацима, 1981. у иностранству се налазило 625.000 радника.²⁰

Исељавање Турака и Украјинаца из Југославије представљају занимљиве примере студије случаја у оквиру процеса исељавања становништва са простора Југославије после Другог светског рата. Оба процеса су недовољно истражена, а међу њима има много сличности али и извесних разлика.

ИСЕЉАВАЊЕ ТУРАКА СА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОСТОРА СРЕДИНОМ ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА

Према попису из 1931. године, на територији Југославије живело је укупно 1,561.166 становника исламске вероисповести. Према истом попису немогуће је одредити колико је међу њима било Турака или Шиптара. Приближно се, међутим, може одредити колико је припадника исламске вероисповести живело у то време у појединим деловима земље. Пре-

¹⁷ Владимир Жерјавић наводи податке о исељавању из Југославије у периоду од 1953. до 1963. које је преузео из *The Statistical Yearbook 1964*:

1953	13.490	1957	57.070	1961	4.418
1954	12.925	1958	41.426	1962	7.891
1955	51.543	1959	27.840	1963	8.063
1956	54.862	1960	23.182		

Владимир Жерјавић, *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*, Загреб 1997, 163.

¹⁸ Предраг Ј. Марковић, н. д., 243.

¹⁹ Исто, 265.

²⁰ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, III, Београд 1988, 381 и 426. Јоже Пирјевец, међутим, наводи податак да је почетком седамдесетих година на привременом раду у иностранству већ било око 900.000 Југословена. Јоже Пирјевец, *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadordevičeve in Titove Jugoslavije*, Koper 1995, 353.

ма тим подацима, на територији Србије било је око 515.784 становника исламске вероисповести, на територији БиХ 718.079, на територији Македоније 282.820, у Црној Гори 39.086, Хрватској 4.470 и Словенији 927.

Према подацима из пописа 1948. у Југославији је живело 1,976.664 Муслимана или 12,52% целокупног становништва. Исламска верска заједница доставила је 19. 11. 1951. Државној комисији за верска питања при Председништву Владе ФНРЈ податке да у Југославији има око 2 милиона Муслимана, који су сачињавали 12% становништва. Од тог броја било је 1,100.000 Словена исламске вероисповести, 800.000 Шиптара и 100.000 Турака. У НР БиХ је било 885.689 (889.469) Муслимана, у НР Црној Гори 75.000 (Црногораца исламске вероисповести 64.000, Шиптара 10.500, Срба исламске вероисповести 350 и Хрвата исламске вероисповести 27), у НР Србији 639.975 или 10,3%,²¹ у Македонији је било 351.862 припадника исламске вероисповести, од којих Шиптара 197.389, Турака 95.940, Рома 19.500, Македонаца 37.098 и осталих 1.935. Према истом попису, у Југославији је живело 750.431 Шиптара, 97.954 Турака, док су остало били југословенски опредељени или неопредељени Муслимани.²² Према републикама тај број је био следећи:

Табела бр. 12 - Број Шиптара и Турака у њојединим деловима Југославије према попису из 1948. године

НР Србија	532.011*	1.914
НР Хрватска	635	13
НР Словенија	216	5
НР БиХ	755	80
НР Македонија	197.389	95.940
НР Црна Гора	19.425	2

Према подацима из пописа 1953. године, у Југославији је живело 754.245 Шиптара и 259.535 Турака, док су под бројем од 998.698 били сврстани неопредељени Муслимани заједно са осталим припадницима националних мањина који се нису определили, док се један број Муслимана декларисао и као Југословени. По републикама број Шиптара и Турака био је следећи:

Табела бр. 13 - Број Шиптара и Турака према попису из 1953. године

	Шиптари	Турци
НР Србија	565.513 ²³	54.526
НР Хрватска	1.001	276
НР Словенија	169	68
НР БиХ	1.578	438
НР Македонија	162.524	203.938
НР Црна Гора	23.460	292

²¹ Према подацима овог пописа на територији НР Србије живело је 507.011 Шиптара, 104.992 Југословена исламске вероисповести, 1.914 Турака и 26.058 Цигана исламске вероисповести. Архив Југославије, Савезна комисија за верске послове, 144-4-84; Архив Србије, Земаљска комисија за верске послове НР Србије, Г-21, ф-7 и ф-12.

²² АЈ, СИВ, 130-993-1503.

* Према наведеним подацима у попису јавља се разлика у броју Шиптара на територији НР Србије која износи 25.000 лица.

Ако се пажљиво упореде статистички подаци, ма колико били непоуздани, приметна су значајна померања у броју Шиптара и Турака. Наиме, у појединим крајевима, посебно на Косову, али и у Македонији, није се признавала турска националност и многи Турци су се изјашњавали као Шиптари, па је чак на оне који то нису желели вршен и притисак. Када је, међутим, отворена могућност Турцима да се иселе у Турску, велики број Шиптара почео је да се изјашњава као да је турске националности.²⁴ Тако се десило да се 1948. на Косову и Метохији за турску националност определило само 1.315 лица, а 1953. чак 50.000 лица. Овакве разлике појављују се, мада у мањој мери, и у Црној Гори, БиХ, Санџаку, али најдрастичније су у Македонији. За непуних пет година овде се тај број повећао са 95.940 на 203.938.

Исељавање лица исламске вероисповести из Југославије било је у Југославији присутно и у периоду пре Другог светског рата. Разлози за њихово исељавање били су бројни (политички, економски, верски), а појава је нарочито била присутна у раздобљу од 1923. до 1925. године. Касније се исељавања настављају све до 1941, али појединачна. Почетком педесетих година процес исељавања добија поновни замањ, посебно међу Турцима. Поред већ поменутих економских, верских (скидање зара и фереџе, забрана мехтеба, забрана отварања медреса, забрана празновања мелвуда, смањење броја хоџа и сл.), и из родбинских и политичких разлога, Турци су се у већем броју определили за одлазак из Југославије у време приближавања Југославије и Турске и обнављања контаката између исељеника и емиграције у Турској. Турски дипломатски представници у Југославији благонаклоно су гледали на исељавање турске националне мањине и свима су обећавали пријем и помоћ.

Широка агитација за сељавање у Турску међу Турцима и Шиптарима развила се око 1953/4. године. У неким срезovima у Македонији и на Косову и Метохији (неродимски, биштевачки, гњилански, каменички и бујановачки) изразило је жељу да се сели у Турску (преко молби упу-

²³ Резултати пописа из 1948. и 1953. нису потпуно поуздани и тешко су упоредљиви, јер су приликом пописа примењивани различити критеријуми. Осим тога, у документацији државних органа која се позива на резултате пописа често се појављују за исте категорије различити резултати. Тако се у случају Шиптара наводи да их је 1953. у НР Србији било 525.000. Овај податак јавља се у документацији Републичке конференције ССРН Србије, Комисија за националне мањине ГО ССРНС, 1958-1962, к-110, која се чува у Архиву Србије.

²⁴ Од 1951. године на територији Косова и Метохије је постављено питање националног опредељивања Турака, јер су појединци а понегде и читаве групе захтевале отварање турских школа и употребу турског језика. Политичке организације агитовале су се у то време да се што већи број Шиптара определи за турску националност. Неки секретари и чланови појединих средњих комитета СКЈ говорили су на конференцијама и скуповима да у неким местима на Косову и Метохији има сасвим мали број Шиптара, а да су већина становника Турци и да би требало тако да се одреде. Касније су, међутим, исти ти партијски руководиоци тражили да се одреде као Шиптари. Са друге стране, шиптарски националисти су тврдили да на Косову и Метохији нема Турака, да је давање права Турцима само покушај власти да разори јединство шиптарске нације, да се на тај начин Шиптари бројно смање и онемогући припајање Косова и Метохије Албанији. АЈ, СИБ, 130-993-1503.

ћених југословенским властима, Конзулату Турске у Скопљу и турским властима у Анкари) око 95.000 лица, или преко 50% целокупног шиптарског и турског живља у овим срезовима. Слична је ситуација била и у Санџаку. Муслимани су се у великом броју декларисали као Турци, па их је тако у новопазарском срезу било 15.000. Већи број таквих лица био је и у пријеполском срезу. Државни и партијски органи на терену препоручивали су да се исељавање дозволи јер је однос ових лица према изградњи новог друштва у Југославији био кочница даљег развитака тих крајева (осећање привременог боравка, настојање да се одрже стари обичаји, вера и традиција и сл.). Током 1957. на Косову и Метохији се стишала кампања за исељавање и смањио број молби за исељавање међу Шиптарима. Југословенски државни органи сматрали су да је то била последица говора Енвера Хоџе у коме је пропагирано против исељења а за присаједињење Косова и Метохије Албанији. Ово питање је Албанија први пут званично поставила после 1945. године.

Процес исељавања припадника турске националне мањине из Македоније у Турску почео је 1951. године, а попримио је у току 1954. и 1955. карактер масовног исељавања.

Табела бр. 14 - *Број поднетих молби за исељавање на територији НР Македоније 1951-1955. године*

1951. поднело је молбе 24 лица	
1952.	212 лица
1953.	2.240 лица
1954.	23.343 лица
1955.	38.142 лица
Укупно:	63.961 лице

Просечно сваког месеца у току 1954. подносило је молбе за отпуст из држављанства по 1.945 лица турске националности. Наредне године сваког месеца у просеку је исељење тражило 3.178 лица. Овај просек је достигнут неколико месеци после изјаве Лазара Колишевског по питању исељења. У току новембра 1955. тражило је отпуст из држављанства 3.275 лица, а у току децембра исте године тај број се попео на 4.252 лица. До краја 1955. године примљено је на решавање 21.430 предмета (за укупно 63.961 лице) за отпуст из држављанства. Од тог броја позитивно је решено 19.746 предмета (за укупно 59.340 лица). Остало је нерешених 1.635 предмета (за 4.464 лица). Од укупно 59.340 лица, чији су предмети за отпуст из држављанства позитивно решени, поднело је молбе за пасаванте 46.327 лица. До краја 1955. издат је пасавант за 46.155 лица.

Табела бр. 15 - *Преглед по годинама о коначном исељењу из Македоније*

До 1954. иселило се	1.596 лица
У току 1954. иселило се	10.238 лица
До краја 1955. иселило се	30.021 лице
Укупно:	41.855 лица

Просечно сваког месеца у току 1955. подносило је молбе за отпуст из држављанства 3.178 лица. Такође просечно сваког месеца у току 1955. издато је пасаваната за 2.667 лица. Просечно је месечно

напуштало границу у току 1955. године 2.501 лице. Највише лица тражило је отпуст из држављанства у зимским месецима, док се највећи број припадника турске националне мањине исељавао у Турску у летњим месецима.

Према попису становништва 1953. године, а на основу података Завода за статистику у Скопљу, број припадника турске националне мањине у НР Македонији износио је 204.008 лица²⁵ (овде се поново јавља разлика у односу на званичне статистичке податке). Од тог броја у градовима је живело 46.509, а у селима 157.499 лица. Ако се упореди укупан број лица која су поднела молбе за отпуст из држављанства са укупним бројем припадника турске националне мањине у Македонији, евидентно је да се радило о једној трећини. Међутим, када се упоређење уради по срезовима добија се потпуно другачија слика. Било је срезова у којима је половина и више од укупног броја припадника турске националне мањине у срезу тражила исељење. Такође је било срезова у којима је незнатан проценат припадника ове националности тражило отпуст из држављанства, иако је у тим срезовима процентуално живео већи број Турака.

Табела бр. 16 - *Преглед по срезовима о броју поднетих молби за отпуст из држављанства за 1954. и 1955. годину*

Срезови	1954.	1955.	Укупно:
Титов Велес	7.678	8.403	16.081
Скопски	6.955	7.261	14.216
Штипски	3.572	8.283	11.855
Битољски	1.913	7.120	9.033
Охридски	944	2.996	3.940
Тетовски	1.153	2.125	3.278
Кумановски	1.128	1.954	3.082
Укупно:	23.343	38.142	61.485

Према подацима нису апсолутно поуздани за 1955. годину, из табеле је ипак евидентно да је највећи број припадника турске националне мањине тражио исељење у титово-велешком срезу. Иначе овај срез је био трећи у Македонији по броју припадника турске националне мањине. Према попису из 1953, у овом срезу је живело укупно 32.305 припадника турске националне мањине, што значи да је скоро половина Турака настањених у овом срезу тражила исељење.

Битољски срез је био четврти по реду у Македонији по броју припадника турске националне мањине, а према попису из 1953. у њему је живело 29.151 лице турске мањине. Штипски срез је био други по реду у Македонији по броју припадника турске мањине, 41.902, а до краја 1955. исељење је тражило нешто више од четвртине укупног броја Турака. Скопски срез је био први по броју припадника турске националне мањине у Македонији. Било је укупно 44.645 Турака, и то у граду 22.562 и у срезу 22.083. До средине педесетих година углавном су се исељавале

²⁵ Исто.

турске породице из града, док је број исељених са села био минималан. Међутим, иако се из Скопља до почетка 1956. иселило преко 10.000 припадника турске националне мањине, у исто време се ту насељавао велики број Муслимана који су се декларисали као Турци.

У срезовима охридском, кумановском и тетовском најмањи је био проценат оних који су се опредељивали за исељавање. У ова три среза живело је 55.905 Турака, а исељење је тражило око петине.

Табела бр. 17 - Преглед броја припадника турске мањине у градовима и џемиа њиховог исељавања у 1954. и 1955. години

Градови	Број Турака по попису из 1953.	Преглед исељавања		Укупно	%
		1954. год.	1955. год.		
Скопље	22.562	6.005	5.876	11.881	52,66%
Битољ	6.189	462	1.080	1.542	24,91%
Тетово	4.470	-	550	550	12,30%
Куманово	3.858	437	785	1.222	31,67%
Охрид	3.667	-	-	-	
Прилеп	2.408	420	518	938	38,95%
Титов Велес	1.594	-	-	-	
Штип	1.426	203	246	449	31,48%
Струмица	335	-	-	-	
Укупно:	46.519			16.582	35,64%

Када се током 1953. тежња за исељавањем Турака у НР Македонији проширила и захватила и један део Шиптара, одређени су на територији НР Македоније блокови из којих је било дозвољено исељавање. Циљ одређивања блокова био је да се спречи исељавање већег броја Шиптара. Према тој подели на блокове дозвољаван је отпуст из држављанства свим припадницима турске мањине, па и Шиптарима, који су били настањени у свим градовима Македоније и у срезовима: титововелешком, тиквешком, ђевђелијском, струмичком, штипском, кочанском, малешевском, прилепском, ресанском и битољском. То су махом били срезови насељени турском мањином, а у њима је број Шиптара био незнатан. У осталим срезовима била је извршена категоризација места из којих се могло исељавати и оних из којих се није могло исељавати. Критеријум за одређивање дозвољених места био је број припадника турске националне мањине. Тамо где су већину чинили Шиптари било је забрањено исељавање, па иако су у тим селима живели и Турци. Према тим критеријумима било је дозвољено исељавање из 27 села у дебарском срезу, из 17 села у кичевском срезу, 4 у гостиварском, 17 села у скопском срезу, 17 у тетовском, 24 у кумановском и 5 у охридском срезу. Молбе странака из ових села, као и из градова, решаване су позитивно, док молбе странака које су долазиле из забрањених места нису примане од стране територијалног СУП-а. Ова пракса створила је, међутим, револт код лица турске националне припадности која су према категоризацији мес-

та припадала забрањеним зонама, па су упућивали жалбе највишим органима власти називајући овакве поступке територијалних органа дискриминаторским. Неки од ових захтева решавани су потом позитивно, док су захтеви Шиптара из ових места углавном одбијани. Било је уступака једино у случајевима када су лица албанске припадности имала породицу у Турској или су у потпуности распродала своју имовину пре предузимања мера за отпуст из држављанства.²⁶

Највеће тешкоће државни органи у Македонији имали су око одређивања националне припадности лица из места у којима су заједно живели Турци и Шиптари. Дешавало се да је у зависности од политичких околности које су владале одређени број лица мењао националну припадност. Према попису из 1931. на подручју Македоније је било 153.175 Турака, а подаци о Шиптарима недостају. Током рата један број Турака декларисао се као Шиптари да би избегао бугарски терор и ставио се под заштиту Италијана. По завршетку рата а после погоршања односа с Албанијом и тешке ситуације на граници, велики број Шиптара променио је своју припадност и изјашњавао се као Турци. У јеку исељавања у Турску знатан број Шиптара је такође променио националну припадност.

Све до 1927. нису вођене матичне књиге за лица исламске вероисповести. Матичне књиге вођене на државном обрасцу за исламску вероисповест од 1927. нису имале ознаку за националност. Обновљена (реконструисана) матична књига рођених, која је завршена у Македонији 1953, није била потпуна, пошто је пријаве за упис у ту књигу поднело свега 21% укупног броја становника Македоније. У Македонији се тако дешавало да се у оквиру исте породице једни декларишу као Турци, а други као Шиптари. Било је и случајева да се једни подаци наводе у личним документима, а други у матичним књигама.

У пракси државни органи су приликом одређивања националне припадности поступали према Упутству ДСУП-а, Стр. Пов. бр. 134/55 од 28. 6. 1955. године. Упутство је гласило: "... Отпуст из држављанства ради исељења у Турску може се одобрити само лицима турске националне припадности. У случају спора за утврђивање националности узимају се као основни елементи: а) да ли се у породици молиоца употребљава турски као породични језик и да ли он говори турским језиком и б) за коју се националност молиоц декларисао пред надлежним органима после 1944 године (као код уписа у књигу држављана, у изјави код поступка за издавање личне карте, код уписа у државне матичне књиге и сл.). Као припадник турске националности има се сматрати само оно лице код кога се стекну оба ова основа, с тим да је у погледу основа под б) потребно да се лице у питању стално декларисао за турску националност."²⁷

Став турских власти био је да се у принципу не дозвољава усељавање Шиптара у Турску, али југословенске власти нису могле у потпуности да спрече њихово исељавање. Креирање блокова у Македонији

²⁶ Исто.

²⁷ АЈ, СИБ, 130-992-1502.

имало је и своју негативну страну. Лица турске али и шиптарске националности почела су да се селе из забрањених у дозвољене зоне. Посебно велики притисак био је на Скопље. Само за две године, 1954. и 1955, из других делова Македоније у Скопље се доселило 6.601 лице турске или шиптарске националности. У Скопље се досељавао и велики број лица исламске вероисповести са Косова и Метохије, из Санџака и НР Црне Горе, са намером да се после пријема држављанства НР Македоније иселе у Турску, пошто у другим републикама нису могли да добију отпуст из држављанства. Разлог пресељења у Македонију је лежао у чл. 30 Закона о држављанству ФНРЈ, тј. у потреби да се тражи пријем у држављанство НР Македоније. У Македонији је требало да проведу најмање годину дана, а потом су могли да траже отпуст из држављанства. У поменуте две године у Скопље се из НР Србије уселило 4.059 лица, према подацима Централне пријавнице у Скопљу. У овај број нису била урачуната лица испод 16 година, с обзиром да су малолетна деца следила родитеље у републичком држављанству, као ни она лица која се уопште нису пријавила, тако да је број досељених у Македонију био далеко већи. Рачунало се да је укупно било око 12.000 новопридошних лица.

На седници Одбора за унутрашњу политику СИВ-а од 18. 4. 1956. вођена је дискусија о проблему исељавања Турака. Том приликом Александар Ранковић је рекао: "Колико ће годишње људи моћи да се исели, то зависи и од тога колико турска влада може да прими месечно или годишње. Ја бих био за један либералнији став, али из политичких обзира захтеве Шиптара само индивидуално решавати, без обзира на то где желе да иду, да ли у Турску, Грчку или Америку. Поготово бих одобравао исељење када се ради о оним породицама које имају рођаке у иностранству. Ако индивидуално решавамо те проблеме онда нам се пружа могућност да некако држимо ствари у рукама, а ако им масовно пустиш, онда отварамо политичке проблеме, уносимо једну несигурност код Шиптара".²⁸ Слободан Пенезић је сматрао да би проблем исељавања требало додатно размотрити да би се смањио притисак на Скопље.

Притисак ипак ни наредних година није опао. У Македонију се у раздобљу до 1958. уселило укупно 18.110 лица из других делова Југославије са циљем исељења у Турску. Из НР Србије је дошло 16.066 лица, из Црне Горе 1.184 лица и из БиХ 860 лица. Подаци нису били потпуно тачни, пошто је велики број лица био непријављен код пријавно-одјавних служби на терену. Ово досељавање из других крајева стварало је проблеме оптерећења стамбеног простора, незапослености, повећаног броја престапа и сл. Да би се тај притисак паралисао, уведен је обавезни боравак од 4 године плус годину дана, као услов за пријем у држављанство НР Македоније. Пошто притисак и даље није попуштао, републички органи у НРМ су тражили да се уведе услов боравка у једном месту у трајању од 5 година, да би се могао добити отпуст из држављанства.

У Босни и Херцеговини није постојао проблем масовног исељавања за Турску. Појединачне жеље биле су углавном узроковане еконо-

²⁸ АЈ, СИВ, 130-992-1502.

мским разлозима или родбинским везама. Нешто већи број оних који су желели да се иселе појавио се једино на простору бившег фочанског среза. У Македонији је тежња за исељењем расла и у другој половини децетих година. На основу захтева у току 1957. године за отпуст из држављанства ФНРЈ (21.159), југословенски државни органи су очекивали да у току те године исељавање буде најмасовније. Тежња за исељавањем била је повећана и у Црној Гори после 1954. године, када су око 162 породице из иванградског среза поставиле захтев за исељење, изјашњавајући се као лица турске националности.

Турске власти, тј. Амбасада и Конзулат, настојале су да развију што већу пропаганду у вези са исељавањем. У време када југословенске власти нису дозвољавале исељавање са Косова и Метохије и Санџака, лицима која су навраћала у турски конзулат у Скопљу обећавана је помоћ за исељење, али је за немогућност да се то оствари окривљавана југословенска власт. Саветовали су заинтересованима да у личним документима измене ознаку националне припадности и упишу се као Турци. Марта 1956. Конзулат у Скопљу и Амбасада у Београду организовали су прављење спискова лица из Санџака која су желела да се иселе у Турску. Велики утицај вршила је и пропаганда преко турске штампе и радио-програма (која ипак није била систематска) у којима се говорило о исељавању 250.000 лица исламске вероисповести из Југославије. Већ наредне године, међутим, турске власти су почеле да предузимају мере да се исељавање ограничи. Једна од таквих мера била је одлука турских власти да гарантна писма не могу више издавати локални органи, већ искључиво Министарство иностраних послова Турске, чиме је отежано тамошњим грађанима да дођу до гарантних писама, с обзиром на немогућност подношења трошкова за одлазак у Анкару. Уведено је и правило да свако мора лично доћи по гарантно писмо, чиме је укинута пракса да једно лице подиже више гарантних писама у Амбасади у Београду. Нарочито се водило рачуна о политичкој припадности лица која су се исељавала, али и о знању језика.

Турске власти су током педесетих година водиле политику прикупљања Турака из околних, нарочито балканских земаља. То је било у складу и са тежњом да се повећа број становника. У начелу, усељеници су, да би могли добити усељење, морали имати гаранцију неког лица које живи у Турској. Такво лице је морало писмено гарантовати да ће усељеника издржавати одређено време док се не снађе. Проблеми су, међутим, настајали услед тога што су многи исељеници налазили фиктивне даваоце гаранција, јер давање гаранција није повлачило никакве правне или материјалне обавезе. Турске власти пак нису одмах давале усељеницима држављанство. За тако нешто је морао да прође период од најмање неколико месеци. Праве тешкоће настајале су за оне усељенике који су после одређеног времена тражили да се врате у Југославију, јер турске власти тако нешто углавном нису одобравале.

У односу на социјални састав турски органи су били заинтересовани углавном за земљораднике. Сматрало се да је то политички неформљена маса која представља мању опасност за Турску, јер је живела

у "комунистичкој земљи". Осим тога, по турским законима усељеници-земљорадници добијали су бесплатно земљиште на обраду и коришћење у источним деловима Турске. Најмање су били заинтересовани за интелектуалце, које су примали ретко и са великом резервом.

Од 1945. па до 1957. иселило се из Југославије у Турску 96.584 лица. По појединим републикама тај број је био следећи:

НР Македонија	86.380
НР Србија	6.140
НР БиХ	40
НР Црна Гора	4

Број Турака који су остали неисељени није се могао тачно одредити услед накнадног декларисања Шиптара и других али и услед исељавања у Македонију. Претпостављало се да их је у НР Србији било око 49.000, у Македонији 97.065 и око 800 у осталим републикама.

Социјални састав исељеника (без података за исељенике са Косова и Метохије) у Турску био је следећи:

радника	7.523
сељака	15.988
занатлија	2.789
студената и ђака	296
службеника	701
слободних професија	401
остали (домаћице и деца)	58.844

Занимљиво је да је међу исељеницима био и један број чланова СКЈ, што је посебно бринуло државне и партијске органе у земљи. У НР Македонији је добило отпуст из држављанства 909 чланова СКЈ, а на Косову и Метохији међу највећим агитаторима за исељење били су управо неки чланови СКЈ. До средине 1954. у урошевачком срезу пријавило се око 130 комуниста за исељење, а у гњиланском срезу 179 чланова Партије итд. У неким селима у гњиланском срезу читаве организације на челу са секретарима уписивале су се међу првима за исељење.²⁹

Као што је већ наведено, разлози за исељавање били су бројни, али посебну улогу одиграла је и пропаганда о бољим условима живота у Турској и могућностима за приватну иницијативу. Једна група Турака из Скопља, тзв. "Аталаоцисти", супротстављала се оваквој пропаганди и борила се против исељавања, али њихов утицај је био мали. Утицаја на исељавање имало је и поновно приближавање Југославије СССР-у средњом педесетих година, што је код једног дела турског становништва у Македонији протумачено као "повратак црних дана за турску мањину". Догађаји у Турској, антигрчке демонстрације и затегнути односи између држава чланица Балканског савеза, оцењивани су као предзнак да ће се у блиској будућности још више погоршати односи између ових земаља, што ће отежати исељавање. Формирање комуна и доношење и спровођење неких нових економских мера у Југославији протумачено је као још једно мењање курса економске политике и изазвало страх од поно-

²⁹ АЈ, СИВ, 130-993-1503.

вног стварања сеоских задруга. Крајем 1955. и почетком 1956. међу припадницима турске мањине проширила се вест како између Југославије и Турске постоји тајни уговор којим је предвиђено исељавање 200.000 Турака из Македоније, те да ће се у почетку исељавање вршити без интервенција власти, али да ће после извесног времена силом бити исељен одређени број Турака по споразуму. Временски то се поклопило са објављивањем вести у једном турском листу о наводном постојању споразума. Примерци тог листа растурани су у Македонији, на Косову и Метохији и у Санџаку. Чињеница да се ту говорило о исељавању лица исламске вероисповести подгрејала је наду код једног дела Шиптара у НР Србији, али и у другим деловима Југославије, који су се већ доселили у Скопље, да ће и њихове наде за исељењем бити остварене.

По питању исељавања у Турску међу Шиптарима су владале велике разлике. Док су једни пошто-пото желели да се иселе, други су били против исељавања и Турака и својих сународника, а трећи су сматрали да треба да се исељавају само Турци. Један део шиптарске интелигенције позивао је на остварење идеје о великој Албанији, на очувању шиптарског живља на територији такве Албаније, која је требало да обухвати Косово и Метохију, западни део Македоније са Скопљем и Кумановом и целу Албанију. Они су говорили да је масовно исељавање Турака резултат одређене денационализаторске политике тадашњег македонског руководства, које намерава да очисти Македонију од Шиптара и Турака.

Досељеници су се окупљали по приватним кућама у Скопљу и међусобно правили планове како да нађу начин да се што пре иселе, јер је већина њих већ била продала непокретну имовину. На тим скуповима, којима је некада присуствовало од 50 до 150 људи, негодовало се што им власти не дозвољавају исељавање, говорило се о тешким условима живота, лошим хигијенским приликама, незапослености, смештају по собама у којима је спавало 10 до 20 лица и сл. Поред ових проблема, већи број лица турске националности наилазио је на тешкоће приликом тражења транзитне визе од грчког конзулата у Скопљу. Службеници конзулата уцењивали су их и тражили им одређене суме новца као мито за издавање транзитних виза.

У току преговора који су претходили споразуму око исељења Турака, истицало се као главно имовинско питање. Турска влада је инсистирала на давању надокнаде, а пошто је то требало да представља озбиљну девизну обавезу према Турској, југословенска делегација је настојала да ово питање избегне. Турској влади је обећано да ће се исељеницима који траже и добију отпуст из држављанства омогућити да продају имовину и земљу и да за тај новац купе и изнесу покретне ствари које се производе у Југославији. У вези са тим, на интерминистеријалним конференцијама које су одржаване у Правном савету Државног секретаријата за иностране послове, а којима су присуствовали представници заинтересованих ресора, закључено је да се ова одлука спроведе путем интерних упутстава. Потом је Управа за спољну трговину сачинила номенклатуру производа које су исељеници могли да изнесу и у којим

количинама.³⁰ Народна банка ФНРЈ издала је упутство о посебном рачуну који је требало да се отвори ради депоновања преосталог новца који исељеници нису утрошили за набавку поменутих производа. У погледу трансфера ових динарских средстава са посебног рачуна, није била примљена никаква обавеза, већ су исељеници могли новац да троше само у земљи.

Савезни државни секретаријат за унутрашње послове такође је издао посебно упутство за органе унутрашњих послова, као и Управа царина. У овим упутствима скретала се пажња подручним органима на могућност шпекулација, као и вршења кривичних дела, односно девизних прекршаја, што је већ било примећено у пракси. Прво упутство такве врсте било је издато под ознаком Стр. Пов. Бр. 134 од 28. 6. 1955. Констатовано је да су исељеници за новац добијен од продате имовине куповали златнике и друге драгоцености, као и страну валуту и потом то износили из земље. Управа прихода захтевала је од сваког исељеника да поднесе изјаву о утрошку новца добијеног за продату имовину, али се старала и о намирењу јавних дажбина, као и о депоновању преосталог вишка новца код Народне банке. Управа прихода је издавала и уверење исељенику које је овај морао да поднесе у поступку за добијање путних исправа.

У складу са обећањем да се исељеницима омогући продаја имовине донета је и допуна Закона о промету земљишта и зграда.³¹ Према овој законској допуни, лица која су тражила отпуст из држављанства и хтела да продају непокретну имовину била су обавезна да ту имовину претходно понуде на откуп народном одбору општине. Једна посебна комисија СИВ-а, која је формирана ради проучавања имовинскоправних и других питања у вези са исељењем Турака, констатовала је да су општине слабо чувствовале у откупу непокретности исељеника услед недостатка новчаних средстава. Због тога је одлучено да се средства обезбеде путем бескаматних зајмова.

Према подацима којима су располагали државни органи, почетком 1957. у НР Србији је вредност непокретне имовине исељених лица износила око 353,680.000 динара и највећим делом је била продата приватним лицима. Код Народне банке на посебном рачуну исељеника уопште није било депозита. У НР Македонији исељеници су до почетка 1957. продали укупно 16.689 ха земље, али ни код Народне банке у Скопљу није било депозита. У НР Црној Гори продата имовина је износила око два милиона динара. Државни органи су претпостављали да исељеници новац износе са собом, а у то их је уверио и незванични податак да је турска Народна банка крајем 1956. понудила на откуп око пет милиона динара, покушавајући да види како ће Народна банка ФНРЈ реаго-

³⁰ Лица која су се исељавала у Турску могла су са собом да извезу у одређеним количинама пољопривредне машине, пољопривредна оруђа и моторе, занатске машине и моторе, гарнитуре новог намештаја, као и шпорете, фрижидере и сл., потом текстилне артикле, артикле свих врста од поливинил-флорида, целокупну нову девојачку опрему, употребљаване предмете у домаћинству, стоку, опрему за кола и стоку и пољопривредне производе. АЈ, СИВ, 130-992-1502.

³¹ *Службени листи ФНРЈ*, бр. 19/55.

вати. Надлежни органи су претпостављали да се ту ради о незнатном делу укупно изнетих динара.

Децембра 1957. била је донета одлука да се у циљу спречавања појаве да Шиптари и Муслимани траже исељење у Турску, прибављањем неисправних докумената, којима су доказивали да су припадници турске националне мањине, исељење за Турску одобрава само оним лицима која су пет година боравила у једном срезу и која су имала сва потребна исправна документа.³²

ИСЕЉАВАЊЕ УКРАЈИНАЦА

На територији ФНРЈ живело је око 20.000 Украјинаца који су се почетком века доселили из Западне Украјине. Од тог броја у НР БиХ је

³² АЈ, СИБ, Материјал за седницу Одбора за унутрашњу политику СИБ-а, 19. децембар 1957, 130-993-1503. У току расправе на поменутој седници посебна пажња је посвећена исељавању Шиптара. Том приликом Страхил Гигов је рекао: "Према попису из 1948. године ми смо имали већи прилив Шиптара, али они нису чврсто национално опредељени, већ се опредељују како им одговара. То варира још из бивше Југославије. 1932. године било је 220.000 Турака, после тога, у другом попису 70.000. Сада када бисмо имали нови попис, било би ради тенденције исељења више Турака. Ми имамо три категорије: Турке, Шиптаре и Помаке, који су Македонци, а вере муслиманске". Александар Ранковић, који се налазио на челу Одбора, дискутовао је такође о питању исељавања: "Ја сам још од почетка имао утисак да се форсира исељавање Шиптара. Ми смо до сада иселили 110.000 у Турску. Још се предвиђа око 100.000. Ако се будемо држали критерија изјашњавања у погледу националности код пописа, онда је јасно да ћемо код следећег пописа имати 200 или 300.000 Турака. Значи, да се отвара пут овом проблему на Космету. Говори се да и у Санцаку има Турака. Говори се да има Турака и расположење је за њихово исељавање или прећутно дозвољавање за исељење. Мени се чини да је то постало политичко питање. То је врло незгодно за Југославију да иде на расељавање Шиптара из Македоније, са Космета, Црне Горе и тамо где их има. Ја мислим да у том правцу треба политички деловати код људи и објашњавати то питање. Сутра ће нам се створити овај проблем и у Босни и Херцеговини и не знам докле ћемо отићи ако се исељавање не спречи". Слободан Пенезић, као представник НР Србије, одговорио је да је у Извршном већу Србије разматрано то питање и да исељавање није било могуће зауставити, јер није било никаквих ограничења у погледу добијања пасоша у вези пребивања у једном срезу. "Званично се са Косова није исељавало у Турску. Али, у Македонију је дошло 18.000, и то највише са Космета. Одатле се може иселити 30.000, јер се толико према првом попису изјаснило за Турке и толико Турака има на Косову. Код нас је било говора о томе и другови праве примедбе нарочито за Санцак. Ми смо у тој политици предузели мере и ту ствар зауставили, али нисмо могли да зауставимо њихов одлазак у Македонију, јер се они из Македоније пријављују за одлазак у Турску. Ја мислим да ће овај рок од 5 година да заустави то кретање". Страхил Гигов је на седници рекао да се у Македонији не форсира исељавање Шиптара, али да се са Космета сувише досељава у Македонију. "На Космету су водили посебну политику, наиме, нису их пуштали, али су они долазили код нас у Македонију. И, код нас је сада створен проблем. Ми смо тражили пет година ограничења због тог притиска, како бисмо могли да га зауставимо. Сада је тај притисак мањи, јер су на Космету почели да дозвољавају исељење Турака, али се створио други проблем. Појединци су дошли у Македонију како би што пре отишли у Турску, а део породице је остао на Космету, тако да су они на Космету добили дозволу, а ови код нас нису..." АЈ, Стенографске белешке са седнице Одбора за унутрашњу политику СИБ-а, 19. 12. 1957, 130-993-1503.

било настањено око 11.000 лица, углавном у дервентском (5.000), бањалучком (3.000) и приједорском срезу (2.000), док су остали живели у Славонији и Бачкој. Током 1925. и 1926. године један број Украјинаца покушао је да се исели у Јужну Америку. Мањи проценат је у томе и успео али убрзо се део тих лица вратио назад у земљу. Пред Други светски рат изванредан број Украјинаца преселио се из Босне у Србију, где су се углавном запошљавали као пољопривредни радници. После рата извршена је колонизација око 3.000 Украјинаца из БиХ у Војводину. Само на територију среза Нови Сад насељено је 117 украјинских породица. Поред тога, Украјинаца је било и у срезovima Вршац и Сремска Митровица.

После 1945. код једног мањег броја припадника украјинске мањине појавила се тежња за иселјењем у СССР. Покретач ове активности био је Семак Василиј, посланик ЗАВНОБиХ-а, који је 1948. ухапшен као информбировац. Он је организовао неколико делегација за одлазак у Амбасаду СССР-а, али у својој активности за иселјење није имао успеха.³³

Од 1949. године све већи број Украјинаца се обраћа Амбасади САД са молбом да им се омогући иселјење у Америку. У почетку су то били појединачни случајеви, али од 1951/2. године, како су оствариване бројније везе са украјинском емиграцијом на Западу, више стотина Украјинаца тражило је иселјавање, чак и читава села, а нарочито у бившем босанскоградском и прњаворском срезу. Тада се око 300 породица одлучило за иселјење. Тражење иселјења потекло је од Украјинаца који су долазили из Војводине у Босну и агитовали за одлазак у Америку. Мере које су предузимане као и хапшење неких украјинских свештеника послужили су за тврдњу да у Југославији нема слободе за Украјинце. Државни органи су повели опсежну акцију ислеђивања и при том је око 200 лица саслушано, а преко 50 ухапшено и кажњено. Активности, међутим, нису престале већ су само попримиле илегални карактер.³⁴

Између 1953. и 1955. тражење иселјења сведено је на појединачне случајеве, али ни тада није сасвим престало. У том периоду један број Украјинаца из Војводине успео је да добије испис из југословенског држављанства и пребаци се у Трст, а затим даље на Запад. То је утицало да су многи Украјинци настојали да се преселе у Војводину, јер је завладало мишљење да је тамо критеријум за иселјење много блажи него у Босни.

Почетком 1955. године појава тражења иселјења се поново нагло проширила, подстакнута такође од стране Украјинаца из Војводине.³⁵

³³ АЈ, СИБ, 130-992-1502.

³⁴ АЈ, СИБ, 130-992-1502.

³⁵ Од укупно 117 породица из среза Нови Сад, иселјење је до јула 1956. тражило 76 породица, намеравало је да тражи 15 породица, а није намеравало или је било непознато шта намерава 14 породица. Током 1951. године иселјење је тражила 1 породица, две године касније 2 породице, 1955. већ 13 породица, а 1956. иселјење је тражило 60 породица. Сва ова лица имала су у иностранству ближу или даљу родбину. Од укупног броја Украјинаца у срезу Нови Сад 100 лица су били пољопривредни радници, 87 земљорадници, 31 лице радници, 3 занатлије, 25 службеника итд., или укупно 264 лица, док су остало била деца. По имовном стању 104 породице биле су сиромашне, док је осталих 13 било средње имућно. Међу поме-

Према тврђењу органа унутрашњих послова НР БиХ, Украјинци из Војводине су доносили формуларе за исељење и делили их Украјинцима у Босни, док су у Војводини тврдили да се покрет за исељавање пренео са територије БиХ у Војводину. Јануара 1955. сви становници Горњег Детлака, малог украјинског села у близини Дервенте, тражили су од Амбасаде формуларе за усељење у САД. Од тада је све више Украјинаца из дервентског и бањалучког среза тражило исељење. Број се попео на више стотина породица. У марту 1955. повећано је нагло интересовање за исељење, а у првој половини априла преко 340 лица тражило је од Амбасаде САД да их заједно са ужом породицом уврсти у списак усељеника у САД. У Бањалуку је 26. маја стигло 190 формулара за исељење на тражење сељака из околних села. Појава је почела да се шири и на друге становнике босанских села који нису били украјинског порекла.

Током 1956. за исељење се само у марту и априлу пријавило Амбасади САД преко 1.000 породица. Ова појава се нарочито проширила после обавештења које је објављено у "Борби" од 26. 2. 1956. да је Међународна комисија за исељенике одлучила да у прекоморске земље колонизира неколико стотина хиљада лица из Европе и да је за то одобрен кредит од 3 милиона долара. Захтеве за исељење почели су да подносе и Украјинци из Војводине, који су се после рата тамо доселили из Босне. До средине 1956. око 1.500 Украјинаца из БиХ обратило се Амбасади САД молбом за усељење у САД, највише из општина Прњавор и Хрваћани. Према америчким имиграционим прописима, било је довољно да подносилац молбе у формулару за регистрацију наведе и чланове своје породице до 21 године старости, а она лица која су прешла ту старосну доб попуњавала су сама формуларе. Југословенски државни органи претпостављали су да се око 1.200 украјинских домаћинстава јавило за исељење. Поред Украјинаца, за исељење се обратило Амбасади и око 600 српских и 100 хрватских домаћинстава. Само у бањалучком срезу исељење је тражило 499 Срба и 61 Хрват, већином из хрваћанске и лакташке општине, али и из села Желнице, Ивањска, босанскоградишке општине и которварошке општине. У дервентском и добојском срезу се такође пријавио за исељење велики број лица која нису била Украјинци. До краја 1956. пријавило се за исељење око 3.000 породица, од којих 2.500 из БиХ.

Покрет за исељење у САД међу Украјинцима у Војводини појавио се масовније први пут у срезу Нови Сад, а потом и у срезу Сремска Митровица, почетком 1956. године. Одатле се проширио на све Украјинце насељене у Војводини. Пренео се, међутим, и на становништво српске националности, па је у селу Будисави, околина Новог Сада, исељење тражило 20 лица, међу којима највећи број учесници НОП-а. Слично се десило и у селу Шашинци. Током 1956. покренута је идеја о

нутим Украјинцима, 244 лица била су политички незаинтересована, позитивних и донекле активних лица у политичком смислу било је 11, непријатељски расположених 5, а сарадника УДБ-е 4. Када је покренута активност за исељавање, органи унутрашњих послова обавили су разговоре са 29 лица, али без већег успеха. АЈ, СИБ, 130-992-1502.

стварању Комитета Украјинаца у Југославији, који је требало да преузме улогу посредника за исељење. Ова активност обухватила је око 95% свих Украјинаца који су живели на територији Србије. Државни органи у НР Србији су, да би сузбили покрет за исељавање, изузимали писма упућена Амбасади САД (што није имало никаквог ефекта, јер се контакт са Амбасадом САД одвијао преко представника делегираних из појединих украјинских села), регистровали лица заинтересована за исељење, кривично гонили носиоце покрета, преко састанака ССРНЈ, СК и општинских комитета "разбијали заблуде о исељењу", али сем неколико повучених молби није било већег успеха. Сматрало се да је и то за почетак довољно да се покрет за исељење не прошири међу осталим становницима.³⁶

Међу Украјинцима у Југославији био је врло распрострањен антикомунизам још пре Другог светског рата, а током рата била је формирана Украјинска легија која се борила на страни Немаца против НОП-а. Кроз ову легију прошла је већина за војску способних Украјинаца. Украјински комитети у САД и Европи (Филаделфија, Њујорк, Салзбург, Минхен и Париз) подржавали су своје сународнике у Југославији у настојању да се из ње иселе. Они су отворено позивали Украјинце да се организују и илегално беже из земље. Организатори повезивања са украјинским комитетима на Западу били су грко-католички свештеници у БиХ. Амбасада САД у Београду обећавала је свим лицима заинтересованим за исељење да ће бити примљени у САД, не одређујући јасан рок. Вицеконзул Амбасаде САД у разговору са сарадником УДБ-е, који је био делегиран као представник групе Украјинаца из околине Руме, изјавио је и препоручио да би било корисно формирати Украјински комитет у Југославији, који би преузео бригу око исељења и одржавао везу с Амбасадом САД. Он је то образложио чињеницом да у Амбасади постоји 13.000 молби Украјинаца, од којих су многе непотпуне, те да би цео посао требао да буде поверен једном таквом Комитету.

Југословенски државни органи сматрали су да је главни узрок оваквом интересовању за исељавање била делатност западне пропаганде, која је вршена путем преписке са украјинском емиграцијом на Западу, одржавањем везе са комитетима, слањем пакета и помоћи, растурањем украјинске емигрантске штампе и сл. Као најактивнији у ширењу пропаганде били су означени грко-католички свештеници: Биелински Феликс из Лишње-Прњавор, Јуриста Михајло из Козарца, Храмиш Симеон из Бањалуке и др. Према истим подацима, са Биелинскијем је био повезан и Стриљчек Васиљ, свештеник из Козарца, бивши представник белоемигрантске рускоправославне духовне мисије у Босни, који је током рата као четник активно учествовао у борбама против НОП-а. Са њима је сарађивао и Шлапак Петар из Београда, који је био под надзором Службе безбедности.³⁷

³⁶ Исто.

³⁷ АЈ, СИВ, Реферат УДБ-е за БиХ по питању исељења Украјинаца у САД, 130-992-1502.

Велику улогу у ширењу пропаганде имали су и неки Украјинци, амерички држављани, који су као туристи боравили у БиХ. Један од њих, Удић Јакоб, боравио је у приједорском срезу и, упркос интервенцијама УДБ-е БиХ, њему је три пута продужавана виза у Загребу.

Већина Украјинаца који су тражили исељење, било у БиХ или у Војводини, наводили су у својим молбама, као разлоге за исељење, тежак економски положај, неравноправност са осталим народима, неоправдано високе порезе, неправилан однос власти према њима, непостојање верских слобода и низак животни стандард. Највећи број кандидата за исељење придобијан је управо аргументима као што је висок порез који је наметнут сељацима. То је имало великог успеха и код српског и хрватског становништва неких села у бањалучком и дервентском срезу, а и у неким селима јајачког среза. Међу сељацима српске националности проносили су се гласови да ће доћи до промене режима у земљи и да је "Тито обећао Американцима исељење 6 милиона сељака који у земљи тешко живе".³⁸

ДСУП НР БиХ сматрао је да треба установити јединствене критеријуме по питању давања одобрења за исељење Украјинцима. У принципу су се залагали да се исељење одобрава свима, али уз решавање сваког случаја понаособ. Сматрали су да дотадашњи однос, по коме су категорично одбијане дозволе за исељење, уз примену извесних репресивних мера, није дао никакве резултате, већ је - напротив - изазвао супротне ефекте. Украјинци су почели да избегавају југословенске државне органе и да се масовно обраћају Амбасади САД, очекујући њену интервенцију.

Питање исељавања Украјинаца било је на дневном реду седнице Одбора за унутрашњу политику СИВ-а 26. 11. 1956. године. Том приликом Угљеша Даниловић, представник НР БиХ, рекао је да су узроци за исељавање Украјинаца у првом реду економски, али да је то и последица одређених пропуста државних и партијских органа. Даниловић је истакао да су Украјинци били занемарени, да нису третирани као национална група, да нису имали своје школе, учитеље и уџбенике. Он је поставио питање: да ли треба заузети потпуно негативан став према захтевима Украјинаца за исељавање, и рекао да што су више одбијани "то је била већа могућност противника да се акција шири".³⁹ Даниловић је уз то додао: "Предузимали смо и неке мере да се акција ублажи, па смо омогућили школовање деци и настојали смо да се и неке друге ствари среде. И даље ћемо предузимати мере за побољшање њиховог стања, али без обзира на то, сигурно је да ће се овај проблем и даље постављати. На челу ове акције стоје свештеници, који су успоставили везу и са комитетом Украјинаца у иностранству. Ово се становништво ни за време рата није добро држало, међу њима је и пре рата била врло јака антикомунистичка пропаганда. Ја мислим да ми не би много изгубили ако би се

³⁸ Исто.

³⁹ АЈ, СИВ, Стенографске белешке са седнице Одбора за унутрашњу политику СИВ-а, 26. 11. 1956, 130-992-1502.

један део тог становништва иселио, а с друге стране не би се могло рећи да смо ми они који исељење не дамо".

Оно што је стварно плашило државне органе било је ширење акције за исељење међу осталим становништвом. Угљеша Даниловић је, износећи податке о томе, рекао: "Око 1500 породица са око 6000 лица постављају захтеве за исељење. Код ових су разлози економски. Та је појава углавном у бањалучком, дервентском, добојском и јајачком срезу, док на осталим срезовима за сада тих појава нема. Из америчке амбасаде ишло се за тим да се ова акција води у политичком смислу. Чак се причало да је склопљен споразум за исељење неколико милиона Југословена у Америку и да ради тога треба пожурити са пријављивањем, јер ко се пре пријави, пре ће доћи на ред. Ми смо разговарали преко Социјалистичког савеза и слали смо комисије на терен прњаворског и бањалучког среза да испитају каквих све проблема има у вези са катастром и са запослењем. Треба напоменути да се ради о таквим крајевима у Босни где ми нисмо ништа могли направити, изградити, а и ови су крајеви оштећени ратом". Према Светиславу Стефановићу, државне органе је "мало збуњивао захтев наших грађана". Већину међу њима чинили су Срби, више него Хрвати, међу којима је било четничких породица али и оних који су учествовали у НОБ-у. Александар Ранковић је сматрао да нема никаквих разлога да се спречава исељавање Украјинаца, али да је питање како ће се то одразити на остало становништво. "Код нас се у последње време дискутује чак и о томе да допустимо иначе економску емиграцију. Зато мислим, да ако се већ дискутује о томе, а то ћемо питање такође морати размотрити и на седници овог Одбора, утолико пре немамо разлога да кочимо Украјинце у њиховим захтевима за исељавање. Ако ми и допустимо исељење Украјинаца, велико је питање колики ће број од њих бити примљен у односне земље. Према неким подацима, данас ни Америка, а камоли друге земље, не примају тако лако економску емиграцију. Али, ако начелно станемо на становиште да им допустимо одлазак, онда ми са себе скидамо сваку одговорност и утолико више имамо моралног права да ударамо по свим неправилностима које се дешавају око захтева за исељавање, као што је трчкарање по амбасадама, продаја формулара и развијање непријатељске делатности по тој линији". На крају састанка је закључено да би требало приступити регулисању прописа у вези са исељавањем.⁴⁰

Нема коначних података о томе колико се заиста Украјинаца иселило из Југославије у овом раздобљу. Према резултатима пописа становништва Југославије из 1981. године, Украјинаца је било 12.813. Ако се узме у обзир природни прираштај у размаку од двадесет и више година, ипак се може закључити да је неколико хиљада Украјинаца напустило земљу до краја педесетих година.

Обећања о срећној будућности која је југословенско политичко

⁴⁰ Исто.

руководство непрестано понављало, средином педесетих година још нису почела да се остварују. Добром делу становништва та обећања изгледала су као нешто јако далеко, неки у њих никада нису веровали, а неки нису имали ни воље ни времена да на ту будућност чекају. Покушавали су на разне начине да је се домогну на своју руку и што пре. Процес исељавања становништва са југословенског простора никада није сасвим престао и може се пратити у континуитету готово цео век. Тај процес је био посебно изражен у поједним деловима земље, на пример у Хрватској и Македонији, док је у осталим крајевима варирао. Настојања политичког врха Југославије да питање економске и политичке емиграције прво сасвим елиминише, а потом законским и казним мерама ограничи, нису дала никакве резултате. Средином педесетих година, делом због отварања Југославије према Западу, а делом и због економских тешкоћа, исељавање постаје све озбиљнији проблем који приморава државни врх да размишља о либерализацији законских прописа у погледу путовања и боравака ван земље. Тада се први пут јављају и идеје о могућностима запошљавања југословенских радника на привременом раду у иностранству. Наредних деценија Југославија ће бити једина међу земљама тзв. социјалистичког лагера чији ће грађани моћи слободно да бораве и раде ван њених граница.

Radmila RADIĆ

*EMIGRATION FROM YUGOSLAV LANDS
IN THE MID FIFTIES OF THE XX CENTURY*

The Summary

Emigration from the territories of the former Yugoslav state began in the second half of the nineteenth century and continues to the present day. It is possible to distinguish different stages of migration, each with its own characteristics, but one constant through the decade of the 1950s has been that the majority of emigrants came from Croatia, Macedonia, Bosnia and Hercegovina, and Montenegro – and to a lesser degree from Slovenia and Serbia. During and after the Second World War, emigration was primarily “political” in nature. In the middle of the 1950s some Turkish, Albanian, and Ukrainian emigration began to take place as well – also primarily for political reasons. Efforts by Yugoslav state and party organs after 1945 to contain emigration, especially for economic reasons, were not successful. By the mid-1950s, faced with an array of problems relating to internal economic development, authorities seriously began to consider the possibility of legalization of economic emigration and even realizing a profit from the “export” of workers. This would lead at the start of the 1960s to a liberalization of passport regulations and a marked increase in the “temporary” out-migration of labor from the country.